

ÖVERGLASNING: MODE OCH MODERNISTISK TRADITION

Bakgrunden till en takforms epidemiska spridning

Bosse Bergman
Arkitektur, LNTH

I artikeln diskuteras bakgrunden till det överglasade rummets genombrott under de senaste decennierna.

In från kylan

Över hela västvärlden har glasövertäckta gator och gårdar på närmast fenomenalt kort tid blivit ett framträdande inslag i många olika slags bebyggelser. I Sverige liksom på många andra håll är det dessutom främst privata, kapitalstarka byggherrar som stått för initiativen och uppfinningsrikedomen, ett tecken på bland annat de förändrade styrkeförhållandena mellan stat och kapital. Kanske är det också därför som så många betraktar överglasning, eller motsvarande takkonstruktioner i "ljusgenomsläppliga" plastmateriel, som ett mode, som en passande del i den så kallade High Tech-arkitekturens rekvisita och ett spektakulärt sätt att öka attraktionskraft och status hos köpcentra, hotell och företag. Underförstått: Är det inte bara en tidsfråga innan inrummet blir "ute"? Hur det förhåller sig med den saken skall den här artikeln belysa genom att diskutera överglasningsvägens bakgrund och orsaker i Sverige.

Hur egendomligt länge har vi egentligen inte fått vänta. Det stränga klimatet har fortlöpande drivit fram bättre isolering av våra byggnader, men ingen märkbar förändring i behandlingen av rummen mellan husen i det här avseendet. Under vinterhalvåret har vi kurat ihop oss och accepterat att det friare, myllrande utelivet ersatts av ett mer mål-

inriktat och organiserat umgänge. Men nu, som komplement, annonserar sig en annan möjlighet: att leva utomhusliv inomhus, ungefär som olika sporter började göra för decennier sedan. Att det sker i en tid då varje skydd mot väder och vind också kan välkomnas som en extra hinna mot allt luftburet av- och nedfall ger naturligtvis "projektet" obehagliga undertoner. Men det kastar än så länge inga skuggor över det storstilat samhälleliga och utopistiska anslaget, vars energipolitiska och ekonomiska aspekter också måste betonas. Var det för övrigt inte Buckminster Fuller som – långt före "energikrisen" – gjorde oss medvetna om dem när han pekade på den grövsta formen av resursslöseri: Friliggande byggnader som ångande kaminer i naturens stora famn.

Nu är det sällsynt att överglasningar idag tillkommer med hänvisning till samhällsövergripande visioner. Förespråkarna för till exempel överglasade stadsrum som ett självklart och vanligt inslag i städer med arktiskt klimat (s k winter-cities), som i Sverige och Canada, är undantag (Broberg 1986 och Pressman 1985). De vanligaste motive-ringarna är av annat slag. De är dessutom många, har olika karaktär, väger olika tungt och är oftast direkt relaterade till varje enskilt projekt. Redan rumsbeckningarna på arkitekternas ritningar kan skvallra om viktiga skillnader i ambition, målsättning och funktion, i grad av klimatisering och offentlighet: Ljuskärl, vinterträdgård, lobby, entré-torg, atrium, passage, galleria, glasgata, innerorg osv.

Överglasningsvågen befrämjas av många allmänna tendenser i 1900-talets samhällsutveckling som det inledningsvis kan vara på sin plats att erinra om. Så till exempel är det västerländska samhället en utpräglad komfortkultur till vilken det klimatiserade gårds- och gatuummet fogar sig med största självklarhet. Också den ökade geografiska rörligheten med många byten av arbets- och bostadsmiljö och ett allt flitigare pendlande i tid och rum, till fots och i bil såväl som med hjälp av ljud, bild och ord, är en del av samhällsutvecklingen som spelar sin roll i sammanhanget. Rörligheten gör nämligen att vi anpassas till och vänjer oss vid miljöer som bland annat saknar traditionellt uppskattade och betydelsefulla kvaliteter, till exempel arkitektoniskt förmedlade samband med omgivningens (stadens) historia, bebyggelse, topografi och natur. Och vad utmärker det överglasade gårds- och gatuummet om inte just avsaknaden av den här sortens platskvaliteter. Och vidare: Den moderna staden kännetecknas av ett krympande utrymme för offentligt och mångsidigt stadsliv. Det senare har fortlöpande tömts på innehåll och mening och allt tydligare hänvisats till bestämda platser. Det överglasade stadsrummet, som oftast är en verksamhetstät, välordnad och välövervakad miljö, framstår härvidlag

närmast som en programmatisk fullbordning av en sådan utveckling, som en bekräftelse på offentlighetens förfall såväl som en livboj för det stadsliv som återstår att rädda.

Förutom ovan antydda samband och förändringar utgör också byggnadsproduktionens utveckling en allmän bakgrund till överglasningarnas popularitet. Samtidigt som glastekniken befrämjar uppkomsten av stora urbana eller halvoffentliga interiörer måste vi nämligen också förstå att behovet av de senare ökat med tillkomsten av allt större byggnader och anläggningar, av byggnadskomplex där de interna entré-, kommunikations- och samlingsutrymmena omöjligen låter sig reduceras till enkla korridorer och trapphus, utan snarare antar torgets och gatans dimensioner. Glastaken med sina arkitektoniska, belysnings- och uppvärmningstekniska möjligheter gör helt enkelt att detta behov idag lättare kan tillgodoses. Ett likartat samband mellan kvantitativa och kvalitativa aspekter är också relevant när det gäller att förstå bakgrunden till överglasning av utrymmen mellan olika byggnader. En allt större hustäthet, så som den till exempel kan avläsas i många planer idag, påverkar positivt alla idéer om förbindelser och mötespunkter under tak och glas. Den förbättrade glastekniken och den typ av rum den inspirerat och givit upphov till ökar samtidigt attraktionskraften hos olika byggnader, funktioner och institutioner som lokaliserats till en och samma plats. Till och med bilismens expansion kan i ett samhällsbyggnadsperspektiv sägas påverka valet av överglasningar positivt. Den nödvändiggör en trafikseparering som i sin tur föder idéer om att göra fotgängarmiljöerna ännu mer behagliga och avskilda från buller och avgaser. Idag ser en del planerare gågatan framför allt som en ofullbordad galleria.

Min avsikt har varit att peka ut de viktiga, framträdande och genomgripande utvecklingstendenser i samhället som så att säga indirekt befrämjar uppkomsten av stora interiörer i allmänhet och olika slags överglasade rum i synnerhet. I det följande vill jag emellertid försöka klargöra de i tid och rum mer specifika orsakerna till överglasningarnas nyvunna popularitet – nyvunna, eftersom också en tidigare period i vår moderna historia utmärktes av byggen i stål och glas (ungefär 1840 – 1910). Dessa orsaker kan sökas dels i ekonomiska och tekniska förändringar relaterade till byggnadsproduktionen, dels i vissa nya eller allt mer inflytelserika idéer, ideologier och ideal som påverkat detta byggande. Dessutom är det nödvändigt att granska varje byggnadskategori där överglasningar ofta förekommer (köpcentra, hotell, kontor osv) för sig för att utröna vilka, för verksamheten ifråga viktiga, specifika förändringar som kan ha inverkat på valet av överglasning.

Ekonomiska och tekniska fördelar

I de senaste decenniernas byggande är ett av de mest utmärkande dragen den stegrade prisutvecklingen. Inom alla tre leden, markanskaffning, produktion och förvaltning/drift/skötsel, har fördyringarna slagit igenom med oförminskad kraft och samtidigt gett argumenten för överglasning en större tyngd.

En av de viktigaste orsakerna bakom 1800-talets passagebyggen var ökad markexploatering som bland annat innebar att man började utnyttja de inre delarna av kvarteren för kommersiella verksamheter (Geist 1979). Idag kan vi finna något av samma förklaring till att trånga bakgårdar och restutrymmen på dyrbar kvartersmark överglasas, inte minst i citykärnorna. Åtgärden resulterar i ett nytt användbart rum som annars enbart skulle ha fungerat som ljusbrunn. Tillskottet tycks ibland till och med ha kunnat betala för överglasningen. Både vid ombyggnad och nyproduktion har lösningen lockat byggherrarna. Ljusproblemen vid fönstren mot den överglasade gården har dessutom kommit, åtminstone när det handlar om arbetsplatser, att väga överraskande lätt i hela knippet av argument för och emot överglasning. I nybyggen har gårdarna paradoxalt nog till och med kunnat göras mindre som inomhusmöblerade rum än som utomhusgårdar. Det har inneburit att den konventionellt bebyggda tomtytan har kunnat ökas; överglasningen har blivit en exploateringshöjande åtgärd. Att detta "trick" (Hultin 1984, s 3) accepteras av de flesta direkt berörda parter beror säkerligen på det enkla faktum att en inomhusgård vanligtvis underhålls mycket bättre än en utomhusmiljö och att det är betydligt trevligare att kika ut på en fräsch och befolkad atriumgård än att ha ett övergivet gårdsschakt för ögonen.

Under de senaste decennierna har överglasningstekniken förbättrats avsevärt och i jämförelse med många andra lösningar också förbilligats (Lundquist 1980 och Carlsson 1985). Förändringarna gäller såväl materialen som de många olika konstruktionssystemen och sätten att lösa alla de problem som gäller rums- och taklösningar (läckage och dålig avrinning, kondens, otillräcklig ventilation och isolering, överhettning och kallras uppe vid taket, lagring av överskottsvärme, ljusreflektion och ljusavskärmning, rengöring av fönstren, brand- och rökrisker, larm- och säkerhetssystem). Men om de två senaste decenniernas kvalitetshöjning främst varit följderna av den snabbt växande efterfrågan kan vi oberoende av det konstatera att branschens framgångar också varit avhängiga en intern utvecklingsdynamik, till exem-

pel Pilkingtons revolutionering av glasframställningen med övergången till "floating glass process".

En faktor som fått stora konsekvenser för byggnadernas drift och skötsel är energipriserna, som kraftigt höjdes i samband med "oljekrisen" i 70-talets början och sedan dess legat kvar på en relativt hög nivå. Uppvärmning och belysning blev därmed med ens mycket dyrare och gjorde överglasning till en intressant lösning. Det handlade då om att utnyttja glashusets egenskap att kunna magasinera både infallande solstrålning och värme från intilliggande byggnader och att, installera system för dygns- eller årstidsbunden lagring av eventuell överskottsvärme (i byggnadsstomme och vattentankar, eller djupt nere i jorden). Glasrummet kom att tjäna som en buffert mellan ute och inne, en buffert vars grad av klimatisering fick bestämmas med hänsyn till rummets funktion och hela anläggningens karaktär. Även om många nya byggnader med överglasade rum försöker tillgodogöra sig sådana värmevinster kan det i det svenska klimatet nog aldrig bli fråga om annat än att komplettera en mer konventionell uppvärmning. Däremot är det i de flesta fall möjligt att utnyttja också en annan praktisk fördel med överglasning och låta stora delar av de nödvändiga försörjningssystemen löpa lätt tillgängliga i det klimatiserade rummet.

Slutligen handlar det också om att med glastakens stora ljusinsläpp minska belysningskostnaderna i alla ljuskrävande och flitigt använda kommunikations- och samlingsutrymmen. Att mer konventionella tak ersätts av glastak är därför även det ett inslag i överglasningssvågen (vanligt vid köpcentra i USA).

Miljörörelser och stadslivsideal

Det är också viktigt att peka på de kulturella och sociala föreställningar som brukar motivera överglasning och ge det en annan, kanske vidare och djupare mening, samhällsekonomisk eller ideologisk, social eller estetisk osv. Tre omfattande idékomplex och ideologiska fält, alla med kraftigt ökad betydelse sedan 70-talet, måste uppmärksammas: Miljöskydd och resurshushållning, stadslivsidealens renässans och arkitekturens nya ställning och formspråk.

Miljörörelsen, en term som får duga för att sammanfatta dagens växande medvetenhet om bättre miljövård och resurshushållning, är långtifrån bara en reflex av det tidiga 70-talets "energikris". Rötterna finns hos 60-talets forskare, debattörer och ungdomliga alternativrörelser. Ett decennium senare gav engagemanget upphov till den kortli-

vade "gröna vågen" med sin samhällsvision om det självförsörjande lokalsamhället. Idag har det utvidgade registret av mer konkreta frågor och krav säkrat miljöfrågornas närvaro i de flesta organisationer och sociala grupperingar.

Långt innan arkitekturtidskrifternas annonssidor fylldes av glastak pläderade rörelsens propagandister för användning av glas och passiv solvärme i byggnader. Bakgrunden var naturligtvis ekonomiska kalkyler, men de utgick från samhällsekonomiska resonemang och ingick i en ideologi och ett program som påverkade många. Ett av rörelsens permanenta temata, återanvändning och återbruk, gav ett pålitligt stöd till bevarandet av gamla byggnader. Miljömedvetna arkitekter och självbyggare visade hur detta och en förnyad bebyggelseanvändning kunde genomföras med bland annat olika förslag till inglasningar som ett överraskande fördelaktigt hjälpmedel. Miljörörelsens propagerade och praktiserade sociala målsättningar har dessutom alltid ganska tryggt legat i linje med lokalsamhällets idéer och bland annat siktat till långt utvecklade och förpliktigande lokala gemenskaper som inte sällan konkretiserats i just inglasade gårdar och trapphus. In- och överglasning är kort sagt en teknik som många inom miljörörelsen tidigt var bekant med.

Det som utmärker miljörörelsen är annars dess frontalkollision med de exklusiva och kommersiellt lanserade livsformer, behov och lustar som de flesta av dagens överglasningar förknippas med. Att ett program för energisnålhet och återanvändning kan förenas med ett lika tidstypiskt uttryck för lyx, slöseri och spekulation i en så konkret företeelse som överglasning är emellertid inget som behöver få vår bild av sammanhangen att spricka. Att det är skillnad på en butikspassage i centrumkärnan, en atriumgård i datateknologins kontorsstad och ett energihus i någon förort begriper nämligen vem som helst. Men det är naturligtvis inte lätt att se det från utsidan av husen, då överglasning och, paradoxalt nog, energisparande i den formen fortfarande framför allt förknippas med lyx, elegans och överflöd.

Om "gröna vågen" vann störst gensvar vid 70-talets mitt började dess anti-urbanism och storstadskritik att överflyglas av direkt motsatta ideal under decenniets slut. På senare år har vi rentav kunnat registrera något av stadslivets och stadslivsidealens uppblomstring, närd av framför allt breda ungdoms- och invandrargrupper och av en växande medelklass av välbetalda yrkesutövare inom media, finansliv och olika konsultbranscher. Kanske kan vi tala om upprinnelsen till en ny stadskultur, förvisso mer splittrad och individualistisk än gångna epokers klassmässigt och kollektivt reglerade stadsliv (Bergman 1985). Också de högteknologiska och informationsintensiva branschernas nya,

självlegitimerade ideologi ger staden och stadslivet en central betydelse som ideal växtplats för vad som utgör samma ideologis nyckelord och fokus: Kreativiteten (Andersson 1985 och Törnqvist 1983).

Stadslivsidealen skapar uppenbarligen en bördig jordmån för olika typer av överglasningar. Passager, gallerior och atriumtorg har en urban karaktär, en stadsmässighet som tycks kunna befrämja ett socialt liv mellan husen. Men att generellt och oberoende av platsers läge, funktion, tillgänglighet och utformning se överglasningarnas växthus-effekt som giltig också för det sociala livet, som en katalysator för stadsliv eller granngemenskap, för sociala kontakter och kreativa möten, är inte möjligt. Förutsättningarna är inte desamma på till exempel en avskild gård i ett bostadskvarter och en allmänt tillgänglig gata. Men visst är det rimligt att anta att åtminstone den senare lockar mer folk och resulterar i ett intensivare folkliv *med* glastak än utan, även om vi samtidigt måste räkna med att detta liv därmed omskrivs av en hel rad nya formella eller outtalade restriktioner: Vaktbolagens väktare, reglerade öppettider och återkommande "samvetsfrågor" av typen "vågar jag ropa högt?", "får man röka?" eller "kan jag låta den tappade glassen ligga?"

Betraktad i sitt urbana sammanhang är det heller inte säkert att varje överglasning berikar stadslivet och staden, utan kanske tvärtom får en motsatt, "dränerande" verkan. Det senare är inte omöjligt om den aktuella anläggningen uppförts som ett mångsidigt och magnetiskt lockande centrum med få entréer och markerade baksidor mot omgivningen. Dessa farhågor har dock knappast påverkat dagens byggherrar som hittills nästan alltid bestått av privata intressenter utan ansvar för annat än sina egna, avgränsade projekt. Att hävda krav på vettiga entréer, anslutningar och öppettider har snarare blivit myndigheternas sak. De privata intressenternas och den välbeställda medelklassens stadsideal siktar dessutom mindre till förnyelsen av en allmänt tillgänglig, rikt differentierad och sammanhängande stadsmiljö än till inrättandet av en mängd väl avgränsade intensiva stråk och platser, det vill säga till det stadsmönster som överglasningarna i första hand kan befrämja och förverkliga.

Nya arkitekturideal

Arkitekturens förändrade roll, ideal och stilar är ett annat område som kan bidra till förklaringen av överglasningarnas popularitet. Dels handlar det då om upprottet från modernismen som gjort att allt fler

av arkitekturens rumsbildande, dekorativa och symboliska möjligheter tas tillvara. Dels har arkitektur uppvärderats som både konst, vara och mode. De stora, delvis stilbildande privata koncernerna betalar idag alltmer för sina byggnaders yttre uppsyn och utstyrelse, för att de, som det heter, skall tydliggöra något av företagets profil och "själ" (corporate architecture).

Att överglasningsvågen hänger ihop med den här utvecklingen beror inte i första hand på att uppbrottet från modernismen lett till en ohämmad exploatering av arkitekturens rika förråd av historiska former, stilar och byggnadstyper, där till exempel 1800-talets stationshall och passage (båda med glastak) framstår som nog så förebildliga skapelser. Svaret måste snarare sökas i den rika uppsättning arkitektoniska möjligheter som överglasningstekniken i sig erbjuder och det faktum att även det simplaste glastak kan te sig väl så märkvärdigt. Konstruktionssystemen är redan många. Kupoler, valv, väldiga skivor eller lanterniner, burna av diskreta eller påträngande fackverk, kan användas för att söka det monumentala eller intima, det beständiga eller flyktiga, templets eller basarens atmosfär. Maskin- och naturanalogiernas förespråkare har här alla sin chans, liksom arkitekter på jakt efter nya referensvärldar och metaforer. Friliggande installationer och försörjningssystem kan dramatisera scenografin och till exempel fullborda den futuristiska visionen. Skyddet från väder och vind tillåter ett flitigt bruk av mer teatral och kulissaktig dekor. Lysande i mörkret ger glasarkitekturen dessutom en ny spänning åt de nattliga stadsmiljöer som alltmer förlorat sina färgrika kontraster med neonslingornas försvinnande och plastpanelernas utbredning kring butiker och skyltfönster. Och även om in- och överglasningar är arkitekturens motsvarighet till människans lättaste klädsel behöver arkitekterna knappast besvärmas av några delikata avvägningar mellan raffinemang och vulgaritet. Glas i de former och dimensioner det handlar om här förknippas nämligen än i dag främst med lyx och elegans, även om vi numera också stöter på försök att hitta ett energihushållningens formspråk (*Stockholm bygger* 1986, s 28).

I jämförelse med andra material befinner sig glaset med sin genomskinlighet och spegelverkan redan på förhand närmare det magiska och gudomliga. Universellt, klart, rent och maskinmässigt precist tillskuret är det dessutom av tradition kanske det mest moderna materialet med *modernitet* nästan som en egenskap. Sedan 1800-talets början har det därför varit en trogen följeslagare till de flesta omvälvande stilbrytningar inom arkitekturen. Dagens teknologiska utveckling låter sig visserligen inte lika lätt som gårdagens översättas och tolkas i arkitektoniska former. Datorer, chips och fibrer är onekligen något annat

än oceanångare, lokomotiv och turbiner (Jameson 1986, s 302). Men inom högteknologins egen ultramodernistiska stil – High Tech – kan överglasningarna erbjuda suggestiva referenser till såväl informationsteknikens anspråkslösa rekvisita – paneler, dataskärmar, kristaller – som till en transmission och kreativitet över alla gränser.

Överglasningstekniken tilltalar också många av de arkitekter som håller sig kvar vid den försmådda modernismens ideal. För till skillnad från vad som ofta framförs är överglasning egentligen ingen exponent för postmodernismen. Som material, form och teknik är den snarare kongenial med funktionalismens krav på universell giltighet, lokal obundenhet, modernitet, konstruktiv "ärlighet" och klarhet. Mot den bakgrunden kan vi, åtminstone för Sveriges del, tillåta oss den intressanta historiska frågan: Varför slog det överglasade eller övertäckta stadsrummet aldrig igenom under 50- och 60-talens intensiva byggande? För med några undantag – Erskines experiment i arktisk arkitektur (Luleå och Svappavaara), två mastodontcentra i Göteborg (Frölunda Centrum och Östra Nordstan), några mindre centra, till exempel Vårberg i Stockholm – och en mängd små renodlade passager, hände inget. Ändå var detta, internationellt sett, de stora teknologiska stadsutopiernas och megastruktureernas decennier med minnevärda inspiratörer som Archigram i England, de japanska metabolisterna, Yona Friedman i Frankrike, Paolo Soleri i Italien och Buckminster Fuller i USA. Var en av förklaringarna till det svala gensvaret i Sverige byggnadsproduktionens starka inriktning på bostäder, då dessutom inordnade i grannskapsenheter med köpcentra uppförda i samklang med väletablerade föreställningar om naturens, det öppna landskapets och småstadens sunda inverkan? Eller gör det korta tidsperspektivet den historiska frågan meningslös? Hur pass relevant är den för övrigt i andra delar av världen? I "föregångslandet USA", där några av Frank Lloyd Wrights mest berömda byggnader alltid utgjort en levande länk till 1800-talets glasbyggen ("Larkin", "Johnson Wax" och "Guggenheim", *Saxon* 1986), uppfördes till exempel det första stora klimatiserade köpcentrumet 1956 och fick snart en hel rad efterföljare, även om glastak blev vanliga först efter "energikrisen" (Maitland 1985). Där tog överglasningsvägen med sina atriumgårdar i kontorshus och hotell fart mer än ett decennium tidigare än i Sverige. På några platser förverkligades också högkonjunktorens teknologiska utopier. Det bästa exemplet är kanadensiska Montreal, som både var värd för den demonstrativa kulmen på all världens experimenterande i megastrukturer, världsutställningen 1968, och själv under 60-talet fick ett downtown med megastrukturens alla drag: Ett underjordiskt nät av tunnelbanor, vänthallar och passager, till vilket atriumtorg, köpcentra och

skyskrapor anslöts – och än i dag ansluts – som vore de bara naturliga utväxter av ett rotsystem (Banham 1976, s 120). Där om någonstans kan vi finna överraskande många gemensamma nämnare för 50- och 60-talens utopier och dagens projekt med överglasade stadsrum som huvudtema. Montreal är en bekräftelse på att det överglasade stadsrummet långtifrån skall ses som oförenligt med modernismens stadsbyggnadslogik, utan i vissa avseenden snarare fullbordar den.

Överglasning för ökad konsumtion

Överglasning får många av oss att tänka på köpcentra. Som en följd av koncentrationstendenserna inom detaljhandeln har butiksinnehavarna alltmer tvingats rikta uppmärksamheten mot frågor som rör den gemensamma offentliga köpmiljön, dess tillgänglighet, bekvämlighet, utsmyckning osv. I motsats till handelns överordnade konkurrensprincip, men som ett resultat av dess inverkan på det geografiska lokaliseringsmönstret, har till och med en speciell, om än snävt instrumentell plats- och lokalkänsla växt fram. Butiker, varuhus och banker har allt oftare i allt mer komplexa former – alltså inte bara i juls skyltningstider – börjat samarbeta för den egna gatans, eller snarare det egna lägets bästa. Detaljhandeln befinner sig dessutom idag i ett brytningsskede, utlöst av bland annat stadskärnornas förstärkta betydelse och tillväxten av en köpstark och köpsugen medelklass. Den tidigare epoken med stora varuhus och masskonsumtion som främsta kännetecken går mot sitt slut. Istället får special- och fackhandeln, den personliga servicen, köpmiljöernas utformning, bekvämlighet, stämning och attraktioner i övrigt en större roll. De byggnadstyper och organisationsformer som kan fånga upp alla dessa krav och utvecklingstendenser utan att äventyra markexploateringsvinsterna är inte minst täta, stadsmässiga, mångsidiga och behagliga anläggningar med många separata butiksenheter, restauranter och servicefunktioner bredvid varandra. Allt från saluhallar och "superstores" ("shops in shops", varuhus av butiker) till passager, gallerior och inbyggda, kompletterade förortscentra tjänar idag som förebilder.

Förutsättningarna för förnyelse är emellertid olika i centrala stadsområden och förorter. Förorternas centra måste kompensera det egna perifera lägets brister i förhållande till stadsmitten. Å andra sidan har förortscentrumet, åtminstone det befintliga, en huvudsakligen kommersiell karaktär, en rumslig koncentration och tydlig avgränsning mot omgivande bebyggelse samt en arkitektoniskt enhetlig och enkel,

ofta lådliknande yttre form som gör att överglasning blivit ett ovanligt billigt och effektivt sätt att i ett slag öka centrumets attraktions- och konkurrenskraft. Också många politiker har i överglasning funnit en tacksam formel för att snabbt visa att det finns något bakom deras löften om upprustning av "rekordårens" kritiserade och redan slitna förorter (även om dessa löften i första hand gäller bostadshusen). Processen är redan i full gång, inte minst i stockholmsregionen, där ett tiotal förortscentra redan är eller kommer att bli övertäckta och den första utvärderingen av ett sådant ingrepp har redovisat övervägande positiva slutsatser (Modig 1987).

Radikala förbättringar i stads kärnornas köpmiljöer är då vanligtvis mera komplicerade projekt. Men de är inte desto mindre nödvändiga, sedan efterkrigstidens många kontors-, bank- och varuhusbyggen slagit ut det variationsrika mönstret av småbutiker och förvandlat citymitten till något som i den vanlige konsumentens ögon bara kommit att likna ett uppsvällt förortscity. Citymitten har också mycket riktigt hela tiden förlorat till den övriga regionen vad gäller varu- och kundomsättning. De centralt belägna gator och torg som idag har glasats över i mindre svenska städer – Jönköping, Eskilstuna, Västerås m fl – har uppvisat ovanligt gynnsamma förutsättningar i utgångsläget (Bergman 1988 a, Sylvan 1987). De två stora projekt som är under byggnad i de större städerna Malmö och Stockholm – "Triangeln" och "Sturegallerian" – är närmast att betrakta som nybyggnader, samtidigt som de aktualiserar två tänkbara extremlösningar för "inkapslingen" av affärlivet i cityområdena: Antingen "mall" eller passage, köptorg à la förorten eller smal butiksgata, efter amerikansk eller europeisk vision (Bergman 1988 b). Exempel på den förra finns för övrigt redan i två 15-20 år gamla inomhusanläggningar i Göteborg respektive Stockholm (Östra Nordstan respektive Gallerian). Den mest problematiska diskussionen gäller naturligtvis överglasning av gator mellan befintliga byggnader. Till tröst för entusiasterna kan vi konstatera att iver hos dagens butiksägare utgör en skarp kontrast till den oro som gårdagens detaljhandlare gav uttryck åt inför den då radikala nymodigheten, gågatan.

De mest gynnsamma förutsättningarna tycks naturligtvis det nya köpcentrumet vid någon motorväg ute i regionerna ha. Denna bilsamhällets hittills mest drastiska modell för detaljhandels lokalisering kan heller inte längre ses som typisk för enbart amerikanska förhållanden. Idag har den på allvar börjat slå igenom också här i Sverige. Och då handlar det inte bara om det slag av externa köpcentra som, utan självklart samband med någon förortsstadsdel, redan etablerats i till exempel Helsingborgs och Jönköpings periferi (Väla resp A6). I flera

kommuner föds nu planer på anläggningar långt utanför bebyggda områden, till exempel mitt emellan Falun och Borlänge, mitt emellan Vänersborg och Trollhättan. Och för dessa gäller bara ett sätt att lösa utformningen av den gemensamma miljön mellan varuhus och butiker: Klimatisering och lockande arkitektoniska former, det vill säga något som inte minst glastekniken kan bidra till att åstadkomma.

Överglasning för kreativitet

En närmast helt ny företeelse är de många överglasade gatorna och gårdarna i kontorsanläggningar. I Sverige var det expansiva, medelstora företag inom data-, konsult- och byggbranschen som först utnyttjade de nya möjligheterna medan de verkliga bjässarna, till exempel SAS, först senare föll för "konceptet".

Redan den växande byggnadsstorleken och det växande antalet stora anläggningar, en utveckling som kanske bäst illustreras av de multinationella företagens nya högkvarter på regional och nationell nivå, är en del av överglasningarnas förklaringsbakgrund. Atriumlösningar gör det till exempel möjligt att avstå från utbredda korridorsystem till förmån för ett entydigt och representativt centrum som på samma gång tjänar som entré, gemensam pausmiljö och informell träffpunkt, ett allrum som kan bli något av byggnadens motor och terminal, hjärta och livmoder, som kan ge anläggningen en arkitektonisk mening och också bidra till de anställdas identifikation med företaget.

Valet av atriumlösningar är också något som gynnats av de sociala och organisatoriska förändringar som ägt rum på de stora kontorsarbetsplatserna under de senaste decennierna. Den tidigare arbetsdisciplinen med stämpelklocka och "monumentalt" väggur, arbetsdelning enligt tayloristiska principer, formell övervakning och ritualiserad statushierarki har successivt luckrats upp och numera delvis ersatts av flexitid, arbetslag och arbetsgrupper, du-reformer och facklig demokrati. Det handlar helt enkelt om ökad frihet för de anställda (inom företagslojalitetens ramar), en frihet som just atriumgården kan ge näring och mening åt, och då utan att oroa företagsledningen eftersom gården genom sin rumsliga uppbyggnad fyller de flesta, ja till och med det lilla samhällets krav på informell social kontroll (där ju egentligen ingen formellt, men alla ändå informellt har "koll" på varandra).

En annan förändring i överensstämmelse med ovanstående är att de tidigare plantyperna – cellkontor och kontorslandskap – idag på många håll överges till förmån för kombikontor (en kombination av de två

först nämnda typerna). Redan det första svenska exemplet på den nya kontorstypen hade en planlösning som gav den överglasade gården en rejäl chans och vars huvuddrag dessutom upprepats av de flesta efterföljarna (Ahlin, 1988). Den valda uppbyggnaden med enskilda smårum och fasta arbetsplatser intill ytterfasaderna och gemensamma mötes-, fika- och pausrum, terminal-, kopierings- och servicefunktioner inuti byggnadskroppen förefaller ha en logisk mittpunkt: En gård och ett atrium (som kan ge ljus åt den inre gemensamma kärnan och för övrigt kanske inte heller är tänkt att innehålla några fasta arbetsplatser). Modellen har inte enbart dykt upp hos enskilda företag och förvaltningar utan också visat sig lämplig för så kallade kontorshotell och anläggningar med många olika firmor inhyrda. Både det linjära och torglika atriet kan dessutom ge tydliga och tacksamma anvisningar för framtida utbyggnader och expansionsriktningar.

Sist men inte minst har inrättandet av välutrustade, trivsamma ljusgårdar skett med inspiration från de informations- och kunskapsproducerande branschernas nya filosofi om kreativitet. Ty om någonstans – så lyder resonemanget – är det ju på livfulla, gärna stadsmässigt myllrande platser med många naturliga träffpunkter, där folk oförutsett stöter ihop under pauser och spring, som nya uppslag kan födas och oanade tankebanor öppnas, som kreativiteten kan gro. Även om det skulle ha räckt med exemplifieringar från näraliggande miljöer och tidsskeden, till exempel från vitala perioder i våra universitets liv, lyfts ständigt den västerländska historiens mest kreativa stadsmiljöer fram som foci för dagens projicerade förhoppningar, drömmar och anspråk. Planeringen för kreativa regioner, gator eller kontor får därför ofta ett lika förmätet som missvisande drag av nödvändigt välfärds- och civilisationsbygge. Terminologiska nykonstruktioner och pretentiösa utsvävningar i allehanda vetenskaper är dessutom vanliga. "Friktion" blir ett modeord som tillämpas på människors möten och relationer i rummet, och därtill något att i första hand befrämja (TV-programmet 20.00, 1987). Sociala förlopp reduceras till kvantitativ mängdlära: "När två människor möts, oavsett om de stannar och talar med varandra eller ej, uppstår en social händelse. Ju större mängd sociala händelser i ett område, desto intensivare relationer. Dessa händelser bildar tillsammans en social mängd som är den betydelsefullaste planeringsfrågan om man söker liv och utveckling." (*Arlanda stad* 1986, s 53). Hittills har filosofin fått arkitektoniska och planmässiga konsekvenser för både stora företags och små, framgångsrika firmors husbyggen, men den har också påverkat tillkomsten av överglasade stråk i mer mångsidiga anläggningar, där till exempel elektronikföretag och konsultbyråer samsas med forsknings- och utbildningsinstitu-

tioner (Electrum i Kista/Stockholm, Idéon i Lund). I de senare saknas den sociala kontroll och lojalitetsanda som vanligtvis präglar motsvarande stråk i storföretagens egna anläggningar. Folk kan istället komma och gå lite som de vill utan att behöva relateras till sina plikter, roller, yrken och företag, vilket onekligen ger bättre förutsättningar för kreativa möten. Att konsulternas, laboratorieassistenternas och dataingenjörernas umgänge kring barstolarna, caféborden och garderoberna i dessa programmerade "friktionspunkter" och "magneter" härigenom ibland får en touch av stadsliv är säkerligen lyckosamt för företagen och mer avspänt för besökare utifrån. Möjligen kan intentionerna bli alltför tydliga och hämmande, eftersom stadsligheten är skenbar och kreativitetskarusellen påbjuden. Och i sista hand spelar naturligtvis storlek och kvantitet en stor roll. Till och med de största anläggningarna misslyckas under många av dagens timmar att skapa det där rätta myllret av folk för att istället då och då bli ännu en bekräftelse på att en tom gata känns så förbluffande mycket mer ödlig under glas än under bar himmel.

Hotell och nya nöjescentra

En annan kategori av byggnader som uppmärksammats för sina överbyggda gårdar är de nya stora hotellen, ofta i lyxklass. Överglasningar är här ingen överraskning då dessa hotell alltid riktat sig mot resande som velat betala för extra service och påkostade miljöer. Ändå kan vi konstatera en mer specifik förklaringskedja som utgår från den så kallade besöksnäringens (turism, konferenser, affärsresor) kraftiga expansion de senaste decennierna. Den har fått allt fler hotell att utrusta sig för att ge konferens- och affärsgästerna allt vad som behövs för hela vistelsen: Konferens- och mötesrum, fritidslokaler (motion, bastu, pool mm), kiosker och presentbutiker och flera sorters restauranter, barer och caféer. För att organisera, samla och inte minst göra det möjligt för gästerna att överblicka och hitta bland alla dessa verksamheter har just den stora centrala lobbyn och atriumgården blivit en lockande lösning, inte minst för att den också i sig själv kan bli en attraktion med inslag av originella scenografiska arrangemang och ett spännande myller av människor, där talet om oförutsedda möten har stor relevans. Dessutom lockar sådana hotellmiljöer till sig besökare från stadens egen befolkning och kan återge hotellen något av den viktiga roll de en gång hade i städernas nöjesliv. Ingen annan typ av atriumgård har i sin utformning för övrigt så entydigt påverkats av ett

Överglasning för gemenskap

Svenskt bostadsbyggande har under efterkrigstiden påverkats starkt av idéer om boende- och granngemenskap. Det senaste skottet på detta envisa träd inom stadsplaneringen, ett träd som överraskande nog ännu inte krökts av den tidstypiska individualismens vindar, är den överglasade gården och gatan. Många olika varianter förekommer, men det märkligaste är nog med vilken lockelse den slutna loftgångsgården återigen dykt upp. Lanserad av den utopiske socialisten Charles Fourier som falangstär och strax därefter förebild för samtidens fångelser, upprepas den idag nästan "ordagrant": 10, 20 eller 40 lägenheter i loftgångshus runt en slutna, glastäckt gård. Fyra nya exemplar av denna nästan arketytiska relik finns idag i Stockholm. En mer än skenbar kontrast utgör då den lilla skånska staden Eslövs 200 meter långa, glastäckta gata, kantad av bostadshus i två våningar med både för- och bakgårdar, de sistnämnda utan glastäckning och vända ut mot det bostadsområde i vilket anläggningen under namnet "Framtidens hus" landat som en främmande farkost. De många mindre överglasade gårdar som färdigställdes till bostadsmässorna i Sverige 1985 och 1986 framstår vid en jämförelse närmast som utvidgade trapphus.

I stället för att entydigt underlätta framväxten av den arkitektoniskt påbjudna gemenskapen tycks emellertid de flesta sådana här överglasningar accentuera så gott som alla de subtila och intrikata problem som brukar uppkomma i kontakten mellan hyresgäster rekryterade genom den vanliga hyresmarknaden. Särskilt det falangstärliknande loftgångshuset erbjuder många möjligheter till både in- och översyn (till exempel av vilka som kommer och går och ringer på ens dörr). Med överglasning avlägsnas också en viktig "säkerhetsventil" för de boende: Förevändningen att vistas utanför bostaden på ett naturligt sätt utan nödvändigtvis tydliga eller signalerade skäl, att bara vara ute "i friska luften".

Att utländska exempel på överglasade gårdar i det marknadsfördelade bostadsbeståndet är sällsynta, beror antagligen på att den generella tillämpningen av gemenskapideologier och grannskapsfilosofier har en mycket svagare ställning där än i Sverige, vilket i sin tur delvis torde kunna förklaras av en starkare urban tradition och en därigenom kanske mindre idealistisk syn på mänskliga relationer av det här slaget. Däremot finns det i andra länder, till exempel Holland och Österrike, partikulära rörelser och initiativ med höga krav på kooperativ och kollektiv samverkan som resulterat i gemensamma överglasade gårdar (Freisitzer 1987, s 81 och 110).

I Sverige är intressant nog flera av de överglasade bostadsgårdarna också de mest avancerade energiexperimenten. Kanske är det till och med rimligt att inför vissa projekt misstänka att de ivrigt propagerade grannskapsidealens främsta syfte varit den energitekniska målsättningens genomförande.

Terminaler och ljusgårdar

Också bland många andra byggnadskategorier har överglasningar blivit vanliga utan att för den skull framstå som de mest eftertraktade, framåtsyftande eller lämpliga lösningarna för verksamheterna ifråga. Att till exempel den nya stora bussterminalen i Stockholms centrum sträcker ut sig kring en överglasad hall eller att utbyggnaden av centralstationen strax intill är ett glasbygge behöver förvisso inte överraska någon. Persontrafikens anläggningar har alltid kännetecknats av stora rum av det här slaget. Då in- och överglasningar i allmänhet visat sig ha många fördelar i samband med ombyggnad av äldre miljöer, inte minst för att just glaset verkar ge de flesta äldre material en ny lyster, har de kommit att tillämpas i mycket varierande sammanhang. Stadsbiblioteket i Sundsvall är mycket uppmärksammat. Bland en rad nya institutionsbyggnader – skolor, sjukhus, bibliotek – finns redan många enskilda exempel på rum med glastak. Och även om det främst är i samband med offentliga platser, halvoffentliga gårdar och i rum med en livlig daglig cirkulation av människor som tekniken har sin vanligaste användning uppförs allt fler helt privata eller "avsides" belägna rum med glastak. Det gäller såväl i bostadshus och villor som i det intellektuella och manuella arbetets byggnader. Den vackra, representationsmässiga mottagningshallen bland kontoren uppe på det stora stockholmsvaruhuset NK:s tak – det erinrar om ett baptisteri hämtat från ungrenässansens Toskana – är välkänt. Och i den nya postterminalen inte långt därifrån finns – med vidunderlig utsikt över Riddarfjärden – ett högt trapphus i glas, men med funktionen av reservutgång och brandtrappa.

Mode eller upptakten till en tradition

Summerar vi allt som befrämjar och ger argument för överglasningar finns det all anledning att tro att de kommer att vara vanliga i framtiden också. De konkreta, materiella faktorer som gör dem intressanta

är många: Mark-, material- och energikostnader, storskaliga byggnadskomplex, förtätade bebyggelse- och arbetsplatsområden, stadskärnornas förnyelse, bilismens hegemoni, ombyggnad av det äldre byggnadsbeståndet, detaljhandelns omvandling, kontorsarbetets öppnare karaktär mm. En del av dessa företeelser, särskilt då de som hänger samman med olika koncentrationstendenser, har i själva verket alltid varit en ouplöslig del av välfärdsstaternas stadsbygge men ändå först nu, med den avsevärt förbättrade överglasningstekniken, resulterat i att atriumbyggnader och inbyggda gator, torg och gårdar blivit vanliga. Ja, här kan vi till och med tala om att överglasningstekniken har förlöst en sedan länge uppdämd strävan inom stadsbyggandet. Vad gäller vissa andra faktorer och företeelser, till exempel citykärnornas roll, detaljhandelns och bilismens utveckling, är det däremot möjligt att föreställa sig en framtid med förskjutna utvecklingsperspektiv som inte särskilt tydligt befrämjar överglasningslösningar. Samtidigt är det uppenbart att överglasning inte längre framstår som en angelägenhet för enbart informationsteknikens och högteknologins företag och för lyxhotell eller köpmän i förorter och städernas centra, vilket tills ganska nyligen nog varit fallet.

De tydligaste förändringarna i den förklaringsbakgrund som redovisats här ovan kommer troligen att gälla de mer ideologiska ståndpunkter, hållningar och inriktningar som hittills fått motivera valet av överglasning. Kreativitetsfilosofin och mycket inom den nya, så kallade postmodernistiska arkitekturen har i många avseenden karaktären av ett mode (lansering och framtoning). Även stadslivsidealens popularitet är säkerligen, om vi låter historien vara vägvisande, ett konjunkturellt fenomen. De föreställningar om boendegemenskapens villkor som ligger bakom dagens överglasade gårdar torde nog heller inte ha en oproblematiserad framtid för sig. Sammantaget kan sådana förändrade föreställningar kraftigt underminera argumenten för överglasningar. Kvar blir då framför allt de praktiska, ekonomiska och tekniska fördelar som är eller har varit tillräckliga för att säkra valet av glas.

Det finns naturligtvis en utbredd skepticism mot olika överglasningar, inte minst deras modemässiga och ibland urskillningslösa tillämpning. Kritikens utgångspunkter är många. De överglasade rummen betraktas än som alltför artificiella skapelser som avvisar alla samband med naturen och stadens topografi, än som exklusiva anläggningar med alltför många restriktioner vad gäller användning och välkomnade besökargrupper, än som rum som riskerar att bli centra som vänder den omgivande staden ryggen och samtidigt tömmer den på liv och verksamheter. I hur hög grad en sådan kritik kan vinna i styrka

och övertalningsförmåga kommer att bero på hur de uppförda stadsrummen kommer att se ut och fungera. Deras relativa popularitet idag är i varje fall ingen garanti för morgondagen. Troligen gör vi emellertid klokast i att lämna diskussionerna och spekulationerna om överglasningarnas modemässighet och tillfällighet därhän för att istället se de inbyggda gatorna och gårdarna som ett viktigt och hädanefter beständigt inslag i våra städer vars mening, funktionssätt och konsekvenser det blir angeläget att klargöra.

Bosse Bergman

Referenser

- Andersson, Åke, *Kreativitet. Storstadens framtid*, Prisma, 1985.
Arlanda stad. Producerad av AB United Annonssbyrå, 1986.
Banham, Reyner, *Megastructure*, Thames & Hudson, 1976.
Bergman, Bosse, *Stenstaden lever – exemplet Vasastan*, Nordiska institutet för samhällsplanering. Meddelande 1985:3.
Bergman, Bosse, "Djurläkartorget i Jönköping", *Arkitektidningen* nr 3 1988.
Bergman, Bosse, "Glasrum som stadsrum", *Arkitektur* nr 2 1988.
Broberg, Peter, "All-Year cities and Human Development", förord i *Reshaping Winter Cities* (ed Norman Pressman), University of Waterloo Press, 1985.
Carlsson, P-O m fl, *Överglasade rum*, Svensk Byggtjänst, 1985.
Freisitzer, Kurt; Koch, Robert & Uhl, Ottokar, *Mitbestimmung im Wohnbau*, Picus Verlag, Wien, 1987.
Geist, J F, *Passagen*, Prestel-Verlag, 1978.
Hultin, Olof, "Utomhus, inomhus eller mitemellan", *Arkitektur* nr 9 1984.
Jameson, Frederic, "Postmodernismen eller Senkapitalismens kulturella logik" (1984) i Löfren, M & Molander, A, *Postmoderna tider*, Norstedts 1986.
Lundquist, G m fl, *Camera Solaris*, Spanbergs tryckerier, 1980.
Maitland, Barry, *Shopping Malls*, Construction Press, 1985.
Modig, Arne, *Överglasning av Skärholmens centrum*, Byggforskningsrådet, R75: 1987.
Pressman, Norman, "The Survival of Winter Cities: Problems and Prospects" i *Reshaping Winter Cities*, University of Waterloo Press, 1985 (ed Norman Pressman).
Saxon, Richard, *Atrium Buildings*, Architectural Press, 1986 (1983).
Stockholm bygger, Liber förlag, 1986.
Törnqvist, Gunnar, "Om fjärde produktionsfaktorn och den kreativa miljön" i seminariedokumentationen *Storstädernas stadskärnor*, Byggforskningsrådets storstadsgrupp, maj 1983.